

In beweging

kwartaalblad van de Christengemeenschap
Pasen 2017

Troost

In beweging

kwartaalblad van de Christengemeenschap
21e jaargang nr. 2, Pasen 2017

Inhoud van dit nummer

Van de redactie 1
In de bus 1
Thema: Troost 2
Serie: Op de groei 14
Lijdenstijd 18
Bestuur en instellingen 22
Pinksterconferentie 2017 24
Berichten uit de gemeenten 28
Allerlei 30
Internationaal 31
Boeken 32
Aankondigingen 34
Gestorvenen 36

Redactie

Jos van Damme, Jolanda Gevers Leuven,
Marianne de Nooij, Marjolein te Pas,
Judith Slokker, Feike Weeda

Redactie, financiën en advertenties

In beweging p/a Jos van Damme,
Weerskruislaan 96, 6721 BW Bennekom
tel. +31-6-10298186
e-mail: inbeweging@christengemeenschap.nl
(ook voor inlichtingen over abonnementen)
banknr. NL36INGB0009185951, BIC: INGBNL2A,
t.n.v. In beweging, 6721 BW Bennekom

Druk

Drukkerij Modern, Bennekom

Kopijdata

Pinksternummer 1 april 2017
Michaelnummer 1 juni 2017
Kopij graag aanleveren per e-mail
(inbeweging@christengemeenschap.nl).
De redactie behoudt zich het recht voor
ingezonden kopij in te korten of niet te plaatsen.

*Illustratie vooromslag: 'Het weerzien',
Ernst Barlach (1926). Hamburg*

De Christengemeenschap in Nederland en Vlaanderen Adressen en tijden van diensten

M=mensenwijdingsdienst, K=zondagsdienst voor de
kinderen, info: gezien onregelmatigheid navraag nodig.

Alkmaar, Oude Kanaaldijk 9, 1825 AT, +31-6-48118787,
M zo 10, di 9, do 10, za (info), K zo 9 (info)
Amsterdam, A.J. Ernststraat 869, 1081 HL, +31-
20-6420769, bgg 4414949, M zo 10.30, wo 9,
do 10, za 9 of 11 (info), K zo 10.00 (info)
Antwerpen, H. Consciencelaan 107, B-2640 Mortsel,
+32-3-4406821, M zo 10, wo 9.30, do 10 in Olen
(info), vr 9.30, K zo 9.30 (info)
Arnhem, Brugstraat 5, 6811 MB, +31-26-3621769,
M zo 10 (info), do 9.00 (info), K zo 11.00 (info)
Den Haag, Groot Hertoginnelaan 2, 2517 EG, +31-
70-3634898, M zo 10.15, di 9 Engelse dienst (info),
wo 10 (info), do 9 (info), vr 10.30 (info), K zo 9.30
(info)
Driebergen, Rijsenburgselaan 2a, 3972 EJ, +31-343-
785 437, M zo 10.30, di 9.30 (info), do 9.30,
K zo 10 (info)
Eindhoven, Dorpstraat 122, 5504 HL Veldhoven,
+31-40-2221009, bgg 2520498, M zo 9.30 of 10.45
(info), wo 9.30 (info), vr. 9.30 (info), K zo 10 (info)
Gent, Kasteellaan 54, 9000 Gent (geen postadres),
+32-9-2334768, M za 10 (info), K za 9.30 (info)
Het Gooi, Veldweg 1, 1404 CV Bussum, +31-35-5417957,
bgg 6563160, M zo 10, do 10 (info), K 11.15 (info)
Groningen, Lauwersstraat 3, 9725 HD, +31-592-347059,
bgg +31-594-659558, M zo 10.30 (info), do 10
(info), K zo 10 (info)
Leeuwarden, Droevendal 9, 8911 KK, 0031-594-659558,
M zo 10.30 (info), wo 9.15 (info), K zo 9.45 (info)
Leiden, Vestestraat 49, 2312 SW, +31-71-5727618,
bgg +31-6-52342851, M zo 10.30 (info), do 10
Duitse dienst (info), K zo 10 (info)
Meppel, Catharinastraat 44, 7941 JG, +31-6-40289590,
M zo 10.30 (info), wo (info), K zo 9.45 (info)
Middelburg, Lange Noordstraat 62 (geen postadres),
+31-118-583352, bgg +31-6-46616138, M zo 10
(info)
Rotterdam, Lumeysstraat 33, 3039 ZN, +31-10-2232317,
M zo 10.30, di 9.30, wo 9.30, vr 7.30, K zo 10
West-Brabant, Minckelersstraat 27 (geen postadres),
Breda, +31-76-5422983, bgg 5021945, M za 9.30
(info)
Zeist, van Tetslaan 4, 3707 VD, +31-6-50204989,
M zo 10.30, wo 9, do 8, vr 10 (info), K zo 9.30
Zutphen, Badhuisweg 27, 7201 GM, +31-575-524420,
M zo 10.30, di 9.15 (info), do 9.15 (info), K zo 10 (info)

Landelijk secretariaat: +31-70-3451506

Groot Hertoginnelaan 4

2517 EG Den Haag

e-mail: secretariaat@christengemeenschap.nl

website: www.christengemeenschap.nl

Van de redactie

Dit nummer van 'In beweging' gaat over troost, een gevoel dat ten diepste in ontmoeting tot stand komt en aan elkaar gegeven wordt als geschenk. Het is erkenning van wat in de ander leeft, een balsem voor de ziel. Balsem die helend kan zijn om verder te gaan, die kracht geeft, of je nu ouder of jonger bent. Sommigen ervaren troost in bloemen, zoals Albert Steffen zo indrukwekkend beschrijft. Anderen ervaren het in muziek, in het verhaal van Job of in een spreuk of gebed. En weer anderen zijn ervaren in het geven van troost en de dagelijkse structuur die troost biedt. Troost is in deze tijd belangrijk, als er van alles is dat mensen op hun benen doet wankelen. De apostel Thomas (zie voorplaat) was zo iemand die op zijn benen stond te wankelen na het verlies van zijn dierbare meester. Ernst Barlach beeldt Christus met hem uit: Christus nodigt Thomas uit om hem aan te raken en erkent daarmee zijn verbazing. Tot slot, de Internationale Pinksterconferentie staat voor de deur! Het wordt niet alleen een feestelijk gebeuren met een prachtig programma, maar brengt veel van onze leden op allerlei manieren in beweging. In de tweede helft van dit nummer leest u op welke gebieden u een bijdrage kunt leveren.

Feike Weeda

In de bus

Hij zat voor in de bus, een blinde man met een witte stok. We reden naar het station. Daar aangekomen riep de chauffeur om, dat door een geknapte bovenleiding er geen treinen reden van en naar het station. Over het spoor stonden bussen klaar. Ik moest verder met de bus en bleef zitten, terwijl medepassagiers gehaast de bus verlieten. Toen zag ik hem op de stoep staan: de blinde man, volledig gedesoriënteerd. De voor hem bekende weg kon hij niet gaan; de weg over het spoor richting bus bleek een onoverbrugbare hindernis voor hem. Half overeind zag ik de ander komen: een oranje geklede spoorwegmedewerker. Hij moet de man vanuit de verte opgemerkt hebben. Ik ging weer zitten. Hij sprak de man met de witte stok aan, legde even zijn hand op zijn schouder, vroeg iets. De blinde knikte, ze lachten en liepen vervolgens gearmd het spoor over naar de klaarstaande bussen.

Het tafereel ontroerde me. Waarom, vroeg ik me af, terwijl mijn bus verder reed. Ik vermoed vanwege al die ellendige berichten op het nieuws uit Syrië en God mag weten waar. Wat wij mensen elkaar aandoen. Dat gevoel van onbehagen dat je zo bevangen kan. Je zou haast vergeten dat er ook medemenselijkheid en troost bestaan. Ik was aangedaan door wat zich voor mijn ogen afspeelde: door het (niet)zien en gezien worden, door het tegemoetkomen, door een woord, een simpel gebaar. Is dat niet waartoe wij opgeroepen worden door Hem: dat wij elkaar onze liefde betonen?

Marjolein te Pas

Thema: Troost

Doordat Pasen laat valt dit jaar, ontvangt u dit Paasnummer als het nog Lijdenstijd is en dat maakte dat de redactie koos voor het thema 'Troost'. Jolanda Gevers Leuven ging de natuur in, op zoek naar de troost die uitgaat van bloemen. Marjolein te Pas raakte in gesprek met de partner van een dementerende man. Ingrid Deij neemt u mee in de troost die kan uitgaan van het religieuze leven. En tot slot vertelt Marjolein te Pas over het lot van Job, de zo trouwe dienaar van God in het Oude Testament, die door het lot op de proef wordt gesteld.

De troost van bloemen

door Jolanda Gevers Leuven (gemeente Zeist)

Jaren geleden stuitte ik op Inishmore, een eiland voor de westkust van Ierland, op de ruïne van een kleine kerk waaromheen oude verzakte en beschadigde grafstenen lagen. Ik vroeg me af of er nog mensen zouden zijn, die aan hen die daar ooit begraven werden dachten of misschien af en toe bloemen op hun graf zouden leggen. Het zag er niet naar uit. Toch maakte dit kerkhof geen verlaten of verkommerde indruk want op dat moment bloeide de inheemse ogentroost, de Irish eyebright. De kleine witte en lila bloemen, waarin bij het hart een gele vlek te vinden is, vormden een prachtig wit/mauve tapijt rond de grafstenen. Ogentroost heeft helende krachten. Bij oogontstekingen, droge ogen of als de oogleden rood en gezwollen zijn, doet ogentroost haar naam eer aan. Het beeld van die oude grafstenen gebed in een zee van lichte bloemetjes voelde ook als een troost. Het was of de natuur daar, waar lang geleden mensen geliefden herdachten en bloemen voor hen brachten, deze taak had overgenomen.

Zo was het ook in de Eerste Wereldoorlog, toen de slagvelden in België, Frankrijk en Gallipoli bloedrood kleurden door bloeiende klaprozen. Op veel plaatsen waar de aarde met bruto geweld omgewoeld wordt, bloeien deze bloemen in de voorzomer. De zaden van de klaproos behouden onder de grond lang

Ogentroost

hun kiemkracht en ontkiemen als ze, soms pas na jaren, weer aan de oppervlakte komen. Dit gebeurde op die slagvelden. De klaproos is in Engeland het symbool geworden van het herdenken van groot verlies van levens in de oorlog, maar ook van hulp aan de levenden. Het is een van de weinige bloemen waaraan de troost wordt toegeschreven. De goudsbloem hoort ook daartoe en menig luierkind heeft lieflijk de 'troost' van de calendula-olie en -zalf ondervonden.

In de *Snowdrop Garden*, de besloten tuin van een Engels ziekenhuis, bloeit in het vroege voorjaar een zee van sneeuwkllokjes, de prille lenteboden die na de koude en donkere win-

Sneeuwklokjes

ter het nieuwe leven aankondigen. In deze tuin worden gestorven baby's herdacht.

Bemoediging en verzachting

Troosten, taalkundig van dezelfde stam als trouw, is het schenken van bemoediging en verzachting in geestelijke nood of lichamelijke pijn. Troost kan verdrietige omstandigheden draaglijker maken en bij een sterfgeval geldt dit niet alleen de achterblijvenden maar ook de gestorvenen.

Wat is het waardoor bloemen en troost zo nauw samenhangen? Ik denk dat het te maken heeft met wat bloemen ons voorleven: het zich openen voor het licht, het gebaar van de kelk, het mooiste wat een plant kan voortbrengen; de prille vorming van het zaad, waardoor het leven wordt doorgegeven en ten slotte het verwelken. Verwelkende bloemen tonen het levenslichaam dat het zich mag losmaken, dat het lichaam ook mag 'verwelken'. Bloemen zijn binnen alles wat leeft eigenlijk

de zuiverste verschijningsvorm van levenskrachten en levensprocessen. Zij zijn in de plantenwereld de dragers van de voortzetting van het leven dat gaat komen.

We geven bloemen wanneer er iets te vieren is, dan vertegenwoordigen ze de blijdschap waarin we willen delen. Gevoelens van troost spelen een rol als we met bloemen een zieke willen opbeuren, als we iets of iemand willen herdenken, als we een overledene een adieu, een 'goede reis' wensen. Wanneer woorden tekort schieten, kunnen we met bloemen onze gevoelens van medeleven en rouw uitdrukken, zoals je tegenwoordig ziet in de tapijten van bloemen, die vaak door totaal vreemden op de plek van een aanslag worden neergelegd.

Kijk je naar de bloemen die iemand je heeft gegeven, dan is het zijn of haar aandacht die je troost. Denk je aan het veld of de tuin waarin de bloemen hebben gestaan, dan is het ook de natuur en het leven die je troosten.

Bloemen

*In heldere kleur
straalt liefde mij tegemoet,
helpende helende krachten
... levensmoed ...*

*Wonden van lang geleden
lijken te helen en
in het vergeven stroomt
scheppende levensgloed.*

Mariet

Kleur en geur kunnen iets in je wakker roepen, maar in bijna alle gevallen is het de intentie waarmee bloemen gegeven worden die troost biedt.

Mensen die veel met bloemen werken spreken over de harmonie die bloemen uitstralen. Mariet Hüsken van de bloemengroep in de gemeente Driebergen: "De harmonie die bloemen, planten en bomen uitstralen zijn belangrijk en troostrijk voor mij. Ik probeer in de boeketten die ik bij het altaar maak die harmonie in de combinatie van blad en takken én de vorm en kleur van de bloemen aan te brengen, zodat alles zijn plek krijgt en een eenheid vormt waarin het oog kan rusten. De takken en het blad die ik in de natuur verzamel vormen een soort tuintje waarin de bloemen als sluitstuk verwerkt worden. Geur speelt ook een rol maar mag niet overheersend zijn. Het jaargetijde, het jaarfeest en speciale gelegenheden bepalen mee wat er aan het altaar komt te staan. Bij de dienst voor een overledene probeer ik in het boeket iets in de geest van die persoon te leggen, iets van herkenning en troost voor hen die daarbij aanwezig zijn. Intuïtief kies je vaak de bloemen die bij een gestorvene horen."

Iemand die jarenlang in Huize Valckenbosch de bloemen voor een overledene bestelde,

ging eerst naar de sterfkamer en liet de sfeer en de aanblik van de dode op zich inwerken. Ook zij wist dan welke bloemen bij die overledene hoorden.

Verbinding met de overledenen

Rudolf Steiner benadrukte dat het vinden van de verbinding met overledenen een van de meest wezenlijke opgaven van onze tijd is. Ook benadrukte hij dat de mensen weer de mogelijkheid moeten vinden om in het 'boek van de natuur' te lezen. Kort weergegeven: "Dan begint de zielewereld, het astrale plan, op te lichten. Groeien en vergaan gaan zich tot geestelijke lijnen en figuren vormen; een bloeiende bloem tovert een heel bepaalde lijn voor de ziel."

Albert Steffen (1), die na de dood van Elisabeth, zijn vrouw, intensief naar een verbinding met haar zocht, vond deze via de bloemen. "Terwijl ik door het venster naar de groenen-de weide en de bloeiende kersenboom kijk, word ik mij door een zacht gevoel bewust hoe teder Elisabeth alles waarnam en nog altijd in mij en door mij waarneemt. Zo staat haar wezen mij, wanneer ik wakker ben, nog sterker voor de geest dan in de droomloze nacht, die voor mij verdrietig was, omdat ik zo hartstochtelijk op haar wachtte. Nu, in de vroege ochtend, is het mij vredig te moede. Ik weet dat zij liever in deze gevoelens leeft dan in de treurige.

Het beste wat ik voor mijn lieve overledene kan doen is dat ik, om haar te gedenken, door de tuin ga en me met de bloemen vereenzelvig. Ik voel dat van de bloesem krachten naar de sterren opstijgen. Ik kan hun wegen als lijnen ervaren. Het zijn de paden die mijn ziel zelf zoekt. Ik begrijp dat ze mij door de overledenen worden gewezen. Ze leiden naar de planeten, in wier baan hun lot zich beweegt. Het is mij of ik langs een wenteltrap omhoog ga; of ik in een spiraal de hemel tegemoet groei, zoals de bladeren van sommige planten rond de stengel groeien. Dit alles volbreng ik in een rustig weten en zie het tegelijkertijd voor me, alsof het mij door de

zon wordt ingegeven. Zo zoekt mijn geest naar de overledene en zegt mij daarbij dat ik haar zeker zal vinden, als ik de bloesem waar zij bijzonder van hield meebreng. De taal is, dat wordt me nu onverwacht duidelijk, uit de sterren geschapen, maar zó dat ze de weg naar de aarde dóór de bloemen heeft genomen. Je kunt je voor de doden verstaanbaar maken door de bloementaal begrijpelijk te maken. Dit is de echte oertaal, zoals ze in de Hof van Eden gesproken werd. Men moet leren zich in de taal van de gestorvenen in te leven. Een taal van het hart, waar datgene wat uit de bloemen opstijgt ons over de mensen informeert en wij zelf beginnen te spreken met wat uit de bloemen komt. Wij worden zelf tot bloem en bloeien op een bepaalde manier met de bloemen. Als wij ons met onze zielekracht in de tulp inleven, drukken wij in de imaginatie van de tulp uit, wat hier op aarde in de vorm van het woord

wordt uitgedrukt. Wij groeien weer binnen in datgene wat het meest spirituele van alles is. De imaginatie gebeurt door het zich in iets uit te drukken, in een soort hartetaal die verwant is aan datgene wat uit de bloemen opstijgt." Niet veel mensen zullen de weg van Albert Steffen al gevonden hebben, maar het weten dat via bloemen een contact met overledenen gemaakt kan worden is op zich al een troost. Misschien is het, zoals een 'bloemenvrouw' me vertelde, ook niet zo belangrijk welke bloemen je meeneemt voor iemand maar gaat het om de gedachten en de gevoelens die door hen overgedragen worden.

(1) Albert Steffen (1884-1963), was een Zwitserse dichter, schilder en schrijver; redacteur van Das Goetheanum.

Wat doe ik hier? Waarom ben ik hier?

Troost bij dementie

door Marjolein te Pas (geestelijke in de gemeente Driebergen) in gesprek met de partner van een dementie patiënt

'Het is heel geleidelijk gegaan. Waarschijnlijk begon het zo'n tien jaar geleden. Er waren misverstanden, we kregen nogal eens ruzie, er vielen woorden. We gingen bijvoorbeeld boodschappen doen en spraken zoals gebruikelijk af, elkaar op een bepaalde plaats en tijd weer te zien. We gingen ieder ons weegs en op de afgesproken tijd was hij in geen velden of wegen te bekennen. Dan ging ik hem zoeken en vond hem uiteindelijk heel ergens anders, zich van geen kwaad bewust. "Hoezo?", zei hij dan, hij wist nergens van. "Wat ga je nou tekeer?" terwijl het mij tot hiet zat! Of ik vertelde hem iets en kort daarna was hij het alweer vergeten. "Waarom heb je mij niets gezegd?" riep hij uit. Ik boos, hij boos. Nee, het was geen leuke tijd.'

'Op een gegeven moment zei hij: "Ik kan niets meer, mijn vingers doen het niet meer." Toen heb ik de dokter gebeld en zijn we uiteindelijk bij de geriater terecht gekomen. Hij werd getest, moest veel vragen achter elkaar beantwoorden, spelletjes doen. Hij vond het vreselijk.

De uitslag was dat hij waarschijnlijk een vorm van dementie had. Dat was natuurlijk heel erg, maar we wisten nu wel wat er aan de hand was. Moeilijk was de tijd dat hij het nog zo beseftte. Moeilijk waren de laatste jaren thuis. Hij werd steeds onrustiger, dwangmatiger, angstiger, hij wilde niet eten. "Ik ben bang", zei hij, "ik ben zo leeg in mijn hoofd, ik heb geen herinneringen meer, ik heb mijn geheugen verloren."

Je krijgt toch kracht

'Geweldig was de case manager die op aanraden van de geriater regelmatig bij ons thuis kwam. Deze vrouw werd onze vertrouwenspersoon. Ook waren er een paar mensen van de kerk die mijn echtgenoot heel aardig vond. Zij gingen met hem wandelen, namen hem mee naar huis of bleven thuis bij hem, zodat ik even weg kon gaan. Dat gaf mij wat lucht. De begeleidend arts drong er na verloop van tijd bij mij zeer op aan, dat mijn man naar een dagopvang voor dementerenden moest gaan, wilde ik het thuis volhouden. Hij had gelijk, maar mijn man vond het helemaal niets. Eerst heb ik hem zelf gebracht en gehaald. Dat werd haast iedere keer een drama. Hij was zo opstandig, huilde. Later werd hij met de bus opgehaald. De case manager of de twee mensen van de kerk hielpen weleens mee om mijn echtgenoot, inmiddels wankel en wiebelig geworden, de bus in en uit te krijgen. Zij deden dat met veel zorg en bleven geduldig. "Waarom ben ik hier?", vroeg hij bij de dagopvang. "Omdat uw hoofd ziek is, omdat uw geheugen het niet meer doet". "Oh", zei hij dan, "heb ik het weer gedaan." De nachten thuis werden onhoudbaar op den duur. Hij ging zes keer op een nacht ons bed uit en viel regelmatig. Een buurman zorgde voor een lichtsensor die bij beweging in de gang ging branden, voor een extra trapleuning

en voor handvatten in de badkamer. Diep slapen deed ik niet meer, ik bleef op waakstand. Hij woude de hele nacht, was steeds iets kwijt. Ik herinner mij dat hij op een nacht volkomen in paniek was. "Wat is er? Wat ga je doen?", vroeg ik. "Je bent morgen jarig", riep hij, "ik moet een cadeautje voor je hebben, ik heb niets, ik kan het niet vinden!" Ik was helemaal niet jarig. Hoe ik het zo lang volgehouden heb? Je krijgt toch kracht.

Uiteindelijk werd hij in een verzorgingshuis opgenomen. Het ging thuis echt niet meer. Ik raakte uitgeput. Helaas kon hij daar niet blijven. Hij was zo onrustig, in de war, boos en verdrietig. Hij liep steeds weg. Technisch als hij altijd geweest was, wist hij de lift te bedienen, vond de uitgang en ging naar buiten. Om vervolgens totaal ontredderd op straat terecht te komen.

Met spoed werd hij overgeplaatst naar een kleinschalige woonvorm voor ernstig dementerenden, ver uit de buurt. Het personeel was heel lief voor hem, maar de woonplek zou ik zelf nooit voor hem uitgekozen hebben. Zijn kamer was zo grijs, zo somber en klein. Hij keek uit op een muur. De buitenruimte was een binnenplaats met aan de wand gefotografeerd groen, een betonnen tegelvloer, betonnen bloembakken, kunstgroen en tuinkabouters. Ik nam hem zoveel mogelijk met de rolstoel mee naar buiten. Eens kwamen we langs een huis met een grote tuin met planten en mooie bloe-

men. De vrouw die voor het huis stond keek naar ons en zei: "U mag best in de tuin komen en rondkijken." Dat doet je dan zo goed.

Mijn man werd steeds onrustiger. Hij liet zich vallen, dus werd hij vastgezet in zijn rolstoel. Hij kreeg kalmerende middelen die niet baatten. Vaak schreeuwde hij: "Help, help" en hij kon enorm boos worden. "Ik vind het hier verschrikkelijk", riep hij steeds.'

Liefde

'Wat mij troost? Een grote troost waren en zijn voor mij de diensten in de Christengemeenschap. Ook had één van mijn kinderen midden in de misère daar een bijzonder gesprek met hem, waarin hij uitsprak hoe hij zich voelde, wat voor hem belangrijk of moeilijk was geweest in zijn leven en in ons huwelijk. Wat hem troost? Psalm 23. Die psalm kent hij goed, de woorden waren een steun voor hem; hij droeg ze altijd met zich mee. Leest iemand die psalm nu voor dan wordt hij stil. De woorden vinden weerklank in hem.

Ondertussen stond hij ingeschreven op de wachtlijst van een verzorgingshuis vlakbij ons huis. Hij heeft daar uiteindelijk een ruim appartement gekregen, met uitzicht op de tuin en de bomen. Ik kan nu weer zo maar even naar hem toe. Goed gaat het hem niet, maar er is wel veel veranderd. Hij wordt niet meer vastgezet in de rolstoel, maar kan weer zelf achter een rollator door het huis lopen. Is hij onrustig, dan lukt het me nog vaak om hem rustig te krijgen, door hem in bed te leggen, zijn rug te wrijven en zijn benen en voeten te masseren. De aanraking is heel belangrijk geworden voor ons beiden. Ga ik met hem in de omgeving wandelen, dan kan hij lopend achter de rollator soms echt genieten van de groene omgeving.

Er worden in het huis klassieke concerten gegeven. Tijdens een concert gebeurde er iets bijzonders. Hij zag er zo gelukkig uit. Ik vermoed omdat de muziek zijn gevoel weet aan te spreken. De volgende dag wist hij zich het concert nog te herinneren.

Mijn man herkent de kinderen en mij nog. Zijn gezicht licht op van blijdschap als hij ons ziet,

maar afscheid nemen blijf ik een ramp vinden. "Niet weggaan", smeekt hij dan, "ik zit hier maar te zitten. Wat doe ik hier?" Zijn we met z'n tweeën bij hem op bezoek, dan is weggaan eenvoudiger. Ik zeg dan bijvoorbeeld, ook al is het in werkelijkheid niet zo, dat ik die ander even naar het station moet brengen met de auto. Dat kan hij begrijpen. Maar voor mij voelt het als liegen. De mensen die hem verzorgen zeggen tegen mij: "Zeg hem gedag en ga maar. Wij vangen hem op." Die mensen zijn goud waard en hun begrip en blik doet mij goed.

Ik heb een herinneringsboek voor hem gemaakt met foto's van hem als kind, als puber, als volwassene, met foto's van ons gezin, van zijn werk en hobby's, van de huizen en omgeving waar we gewoond hebben etc. Dat boek is steeds weer nieuw voor hem. Bij het zien van de foto's is hij telkens verrast. Aan de hand van de foto's kunnen we soms met elkaar spreken. Hij was mijn man. Toch blijft hij mijn man. Wat ik nu voor hem voel? Een liefde, een oerliefde, die nog veel dieper gaat dan de liefde die ik voorheen voor hem voelde.'

Psalm 23

*Christus is mijn leider,
ik zal niets vrezen.
Hij leidt mij door het leven heen,
Hij is de kracht in al mijn werken,
Hij troost mij in mijn levensleed
en in mijn duisternissen straalt zijn licht.
Al ga ik ook door het dal van de dood,
ik vrees geen kwaad,
want Gij zijt met mij,
Uw hand wijst mij de weg.
Gij richt voor mij de tafel met spijs
voor mijn eeuwig wezen,
Gij zalft mijn hoofd met olie
en geestesmoed stroomt uit de lijdenskelk.
Ja, Uw kracht leeft in mijn zwakheid
en Uw leven overwint mijn sterven.
Gij bouwt met macht in mij
de nieuwe mens.*

Vertaling en bewerking: Heinrich Ogilvie

Troost als religieuze ervaring

door Ingrid Deij (gemeente Zeist)

Kijk, daar tussen vader en moeder loopt een meisje haar eerste stapjes! Het kleintje houdt haar handjes omhoog, het lijkt wel of ze zich aan de lucht vasthoudt. Alle ogen stralen, het kindje slaakt een blijde kreet en komt in de open armen van vader aan. Even later probeert ze het nog eens, maar dan valt ze. Och, wat een verdriet. Gelukkig pakt moeder haar op en troost haar. Al gauw zijn de tranen gedroogd en volgt een nieuwe poging. Het gaat steeds beter en het kindje weet niet van ophouden, zo trots is ze dat ze kan lopen. Maar dan wordt ze moe en valt weer, nu zet ze het op een brullen. Moeder neemt haar lekker warm in de armen. "Wat knap van je, liefje, je kunt lopen! Morgen mag je het weer doen, nu even uitrusten." Het kindje ontspant – even later slaapt ze in, veilig bij mama.

Zwaarte

Zo'n kleintje overwint de fysieke zwaarte. Het leert met vallen en opstaan haar lichaam te beheersen, haar evenwicht te vinden, op aarde aan te komen, binnen de warme omhulling van de ouders. Het groeit er aan, krijgt vertrouwen. Hoe is dat voor ons als volwassenen, kunnen wij (uiteindelijk) aan moeilijke levensomstandigheden groeien en innerlijk sterker worden?

Het lot brengt ons in situaties die ons onderuithalen: een flinke tegenslag, een teleurstelling, misverstanden in een vriendschap, je zakt voor een examen, of erger nog, je blijkt ineens ernstig ziek of je huwelijk loopt op de klippen. In ieder leven gebeuren dingen die het vertrouwen in jezelf en in het leven aantasten. Door zo'n ingrijpende gebeurtenis voel je je verward, terneergeslagen, uitgeput en zo alleen. Je beleeft een nulpunt, geen idee hoe het nu verder moet. Je wordt op jezelf teruggeworpen.

Je beleeft dan zwaarte in de ziel. De taal geeft het al aan: je hebt het zwaar, je zit in de put, je

komt er niet uit, je zit bij de pakken neer. Het is niet gemakkelijk om uit die put te raken, meestal hebben we daarvoor anderen nodig, die zich ons lot aantrekken, ter harte nemen. Daarbij zijn aanraken en kunnen luisteren heel belangrijk.

Troosten en getroost worden

Het is voldoende om iemand die het moeilijk heeft op te zoeken met een open hart. In ons hart zijn we gevoelig en liefdevol, we kunnen ons verbinden met de ander. Het gaat er niet om te vertellen wat ik er zelf van vind, of om met mijn eigen ervaringen te komen. Alleen al de vraag 'Hoe gaat het nu met je?' schept een ruimte voor de ander waarin hij zich kan uitspreken. De taal laat ook hier merken wat er gebeurt: ik spreek me uit, ik vind woorden voor wat er in mijn ziel leeft, ik kom ermee naar buiten.

Als je het zwaar hebt, is je ziel vol van allerlei gevoelens. Machteloosheid maakt je dof, donker. Je draait innerlijk in kringetjes rond. Maar bij deze vraag van buitenaf begint er licht te ontstaan. Je zoekt naar woorden, begint bewuster te onderscheiden wat er allemaal in je gebeurt, hoe je je voelt. Je daalt in jezelf af, je 'ik' begint zich met je gekwetste ziel te verbinden. Dan vind je stamelend woorden om uit te spreken wat daar op die bodem van terneergeslagenheid gebeurt, welke gevoelens en stemmingen er leven. Na misschien een huilbui kan er een stilte vallen. Er komt rust in de ziel. Van binnen komt een nieuw gevoel of een nieuw inzicht op. Ik kom tot mezelf (!) en voel me weer verbonden. Ik ben er weer, zie al een beetje hoe het verder kan gaan.

Troost is een mysterie, er gebeurt veel meer dan je je bewust wordt. Troost laat een nieuw gevoelde verbinding ontstaan, een communie voor de ziel.

Novalis (1) wist uit eigen ervaring welk geheim daar werkzaam is:

*Het hart is de sleutel tot de wereld
en tot het leven.*

*Je leeft in deze hulpeloze toestand om lief
te hebben en je met anderen te verbinden.*

*Door onvolkomenheid raak je in staat
anderen op je in te laten werken,
en deze inwerking van buitenaf
is de bedoeling.*

*Bij ziektes moeten en kunnen alleen
anderen ons helpen.*

*Zo is Christus, vanuit dit gezichtspunt, de
sleutel tot de wereld.*

Zelf naar troost zoeken

Er zijn ook andere wegen naar het beschreven helende proces in de ziel. In een periode van innerlijke worsteling kan muziek diep troosten. Als je muziek echt kunt binnenlaten gebeurt er iets van binnen. Muziek is de kunstvorm die verbonden is met het 'ik', zoals dat beweeglijk

actief is in het voelen en willen van de ziel. Als je naar muziek luistert, worden alledaagse gedachten afgedempt en duikt je 'ik' onder in dat zielegebied waar we normaal onbewust zijn. Daar is het goddelijke werkzaam, waarmee opnieuw verbinding ontstaat (2). Zo kan muziek troosten.

Vanuit mijn ervaring is vooral muziek met een stromend of verstillend karakter troostend, zoals o.a. Schuberts Arpeggione-sonate of zijn strijkkwintet in C. Het eerste deel van Messiaens 'Vingt regards sur l'enfant Jesus Christ' (muziek over de Vadergod) heeft mij vaak getroost. Muziek kan innerlijk nog dagen doorklinken. De ziel krijgt vleugels om uit de zwaarte te komen. Een mysterie om dankbaar voor te zijn.

Gebed

Rechtstreeks in gebed steun zoeken bij de goddelijke wereld is ook een weg naar troost. Net zo persoonlijk als in een gewoon gesprek woorden zoeken voor de vertwijfeling, voor

de onmacht, het verdriet, het niet meer weten. De tranen laten vloeien. Alles mag klinken, het wordt gehoord. In stiltes tussen-door kan ruimte ontstaan, een gevoel van genade, verbinding. De volgende dag bij het wakker worden komt er misschien van binnen iets omhoog, een woord, een zin, een herinnering. Daarin kan de sleutel liggen waar je naar zocht, de sleutel om alles anders te gaan zien. Hij sprak immers: "Zie, ik maak alle dingen nieuw" (3). Daarop vertrouwen helpt, juist als je in de put zit.

Spreuken

Er zijn ook spreuken die kunnen helpen. Die spreuken kunnen trouwens ook voor een ander uitgesproken worden, dat zal verlichting brengen. Eén daarvan is een spreuk die Rudolf Steiner (4) schreef als spreuk voor de zieken:

*O Gottesgeist erfülle mich
Erfülle mich in meiner Seele;
Meiner Seele leihe starke Kraft,
Starke Kraft auch meinem Herzen
Meinem Herzen, das dich sucht,
Sucht durch tiefe Sehnsucht
Tiefe Sehnsucht nach Gesundheit
Nach Gesundheit und Starkmut
Starkmut der in meine Glieder strömt
Strömt wie edles Gottgeschenk
Gottgeschenk von dir, o Gottesgeist
O Gottesgeist erfülle mich.*

Opvallend in deze spreuk is de opbouw met herhalingen, net als in het begin van de zondagsdienst voor de kinderen. Dat geeft deze spreuk kracht en werkzaamheid. Ook het woord 'Godesgeest' kennen we vanuit de kinderdienst. Het uitspreken van deze woorden opent je levenskrachten en je ziel voor de goddelijke werkelijkheid, die je heel kan maken. Aan het einde kun je je aandacht richten op je lichaam en je hart en voelend waarnemen hoe helende kracht binnen-stroomt, als een stil geschenk dat troost en vrede brengt.

Voor wie de spreuk liever in het Nederlands spreekt:

*O Godesgeest, vervul mij,
Vervul mij in mijn ziel
Mijn ziel verleen haar sterke kracht,
Sterke kracht ook aan mijn hart
Mijn hart dat u zoekt,
Zoekt in diep verlangen
Diep verlangen naar gezondheid
Naar gezondheid en naar levensmoed
Levensmoed die in mijn leden stroomt
Stroomt als edel Godsgegeschenk
Godsgegeschenk door u, o Godesgeest
O Godesgeest, vervul mij.*

Je kunt deze woorden alleen in hun werkzaamheid leren kennen door ze met volle aandacht uit te spreken. Door de opbouw kun je de woorden echt eigen maken en verinnerlijken, zodat ze bij je gaan horen. Dan kun je op ieder moment dat het nodig is erin binnengaan, voor een ander of voor jezelf.

In spreuken en in het Onzevader werkt het woord. Elk woord kan beleefd, afgetast worden: in klank, in ritme, in stemming en betekenis. Elk woord is een wereld. Het geheel van een tekst kan als ritmische stroom worden beleefd in het gebied van de eigen levenskrachten. Klank en ritme voeren ons mee naar de wereld achter het woord, naar de geestelijke oorsprong, de werkelijkheid die door het woord wordt uitgedrukt. Zo tasten we naar Hem die zelf het Woord is, naar Christus. Hij is de Trooster op onze levensweg.

1. Uit Novalis: 'Teplitzer Fragmente'. De tekst staat ook in: 'Voorbij het woord - in de kleurenwereld van Benno Sloods', met de schilderingen die naar aanleiding van deze tekst zijn ontstaan.

2. Zie: Rudolf Steiner, 'Kunst im Lichte der Mystereienweisheit', GA 275, voordrachten op 29 en 30 december 1914

3. Openbaring van Johannes, 21:5

4. Uit: Rudolf Steiner, 'Anweisungen für eine esoterische Schulung'

Job, de door God beproefde

door Marjolein te Pas (geestelijke in de gemeente Driebergen)

In het Oude Testament staat het boek Job, genoemd naar de hoofdpersoon. De naam Job betekent 'de door God beproefde'. Het boek is oeroud, maar van alle tijden. Het is een drama met een proloog (hoofdstuk 1 en 2), een epiloog (hoofdstuk 42, 7-17) in proza en een tussenstuk van veertig hoofdstukken in poëzie. Job is een persoon die niet of altijd heeft geleefd. Hij staat boven de geschiedenis als symbool voor de mensheid, voor de mens die te lijden heeft in het aardeleven, hij staat voor ons.

'Job op de mestvaalt', Gustave Doré (1866), Doré Bijbel

De proloog is als een voorspel en voert de lezer in bovenzinlijke sferen, naar God en zijn zonen. Onder hen bevindt zich de satan, net terug van zijn wandeling over de aarde. De Eeuwige wijst hem op zijn dienaar Job. "Heb je hem waargenomen? Is hij niet buitengewoon vroom, oprecht en godvrezend? Een mens die zich steeds opnieuw weet af te keren van het kwaad?" Satan antwoordt laconiek dat die heiligheid wel eens schijnheiligheid zou kunnen zijn, gezien de goddelijke beschutting en zegen en de rijkdom die

Job zich daardoor heeft weten te verwerven. "Steek Uw hand maar eens naar hem uit en tref alles wat hij heeft en hij zal U in Uw aangezicht vaarwel zeggen!" Daarop geeft God alles wat deze mens heeft in satans hand.

De vrije hand

De consequentie is dat Job binnen de kortste keren heel zijn hebben en houden, zijn huis en haard verliest, inclusief zijn nageslacht, zijn tien kinderen. "En hij stond op en scheurde zijn bovenkleed, schoor zijn hoofd, viel op de aarde en boog zich neer." Toch blijft hij geloven en God loven. Wanneer satan na zijn aarderonde in de hemel terugkeert, spreekt de Eeuwige hem opnieuw aan. "Wat zegt je hart nu van mijn dienaar Job, die blijft vasthouden aan zijn vroomheid, ondanks

alles wat ik hem zonder grond door jouw toedoen ontnomen heb?" Satan spreekt: "Huid voor huid! Steek Uw hand maar eens uit naar zijn beenderen en zijn vlees en U zult zien dat hij U in Uw aangezicht vaarwel zegt!" Weer krijgt de satan de vrije hand van God, alleen zijn leven mag hij niet nemen. Daarop wordt Job getroffen door vreselijke zweren van zijn voetzool af tot aan zijn schedel. Gezeten in zak en as begint hij zichzelf met een potscherf te krabben.

Dan verschijnt zijn vrouw op het aardetoneel en roept hem toe: "Houd je nou nog steeds vast aan die God van je? Zweer hem liever af en sterf!" Maar Job wil van geen wijken weten. Accepteren we Gods zegen, dan ook zijn vloek, meent hij. God heeft gegeven, Hij heeft genomen, Hij zij geloofd!

Het bericht over zijn onheil bereikt ook zijn drie vrienden Elifaz, Bildad en Zofar. Zij besluiten naar hem toe te gaan, hem hun medeleven te betuigen en te troosten. Van veraf zien zij iemand zitten, maar zij herkennen Job niet. Dichterbij gekomen beginnen zij te huilen. Ook zij scheuren hun bovenkleed en strooien stof "naar de hemel over hun hoofd". Zeven dagen en nachten blijven zij bij hem, zwigend, want zijn leed is zeer hevig.

Worstelende mensenziel

Opvallend in de proloog is de vreugde van God om de mens Job, plaatsvervanger van de gehele mensheid. Opmerkelijk is dat de Eeuwige de satan opmerkzaam maakt op zijn meest trouwe dienaar op aarde en dat deze door argwaan het vervolgens voor elkaar krijgt om rampspoed te laten uitbreken over deze aardemens. Natuurlijk kun je je vraagtekens zetten bij een dergelijk goddelijk optreden. Is hier sprake van goddelijke naïviteit met betrekking tot de satan en achtereisheid ten opzichte van de mens of verbergt zich een hogere bedoeling achter het goddelijke ingrijpen in het leven van Job?

Terwijl in het drama de schijnwerpers van de hemel naar de aarde worden gericht en midden in de as Job zichtbaar wordt, verschijnt

zijn vrouw op het aardetoneel. Zij verwijt Job heftig zijn – in deze omstandigheden – ergernis wekkende onberispelijkheid en dringt er bij hem op aan God af te zweren. Als God dergelijk lijden toelaat, laat staan veroorzaakt, wat wil een mens dan nog met Hem te maken hebben?!

In mythen is 'de vrouw' van oudsher ook een beeld voor de worstelende mensenziel. Als dat in dit boek ook zo is, dan zou het kunnen dat Job naast zijn uiterlijke beproeving, toch ook innerlijk flink te kampen heeft. Zou het kunnen zijn dat deze ziel, vanwege ongeluk op ongeluk, zo diep geschokt raakt, dat alles waar Job altijd pal voor stond in beweging wordt gebracht? Dreigt zijn ziel zich in een diepere laag van de Eeuwige af te wenden? Job herkent de verzoeking en roept uit: "Vrouw, je woorden zijn de woorden van een dwaas!" Zeg ik de verbinding met God op, mijn levensbron, dan sterf ik niet alleen lichamelijk, maar begraaft ik ter wille van het tijdelijke leven, het eeuwige in mij. Dan sterft niet alleen mijn lichaam, maar ook mijn ziel en geest.

Vervolgens verdwijnt de vrouw uit het zicht en verschijnen de drie vrienden op de bühne. Troostrijk is dat zij gekomen zijn en blijven, bij hem gaan zitten in de as, stil worden en zijn pijn en smart durven waar te nemen. Maar daarbij blijft het niet.

De vierde trooster

Na de proloog, na zeven dagen en nachten zwijgen, opent Job in hoofdstuk 3 zijn mond. Over zijn lippen komt geen zegen. Hij vloekt. Al zijn boosheid, zijn verdriet, zijn onmacht, zijn radeloosheid om wat gebeurd is en aan hem gebeurt gooit hij eruit. Hij voelt geen drempel meer. "Waarom, waartoe, wat heeft het voor zin dat ik geboren ben?" schreeuwt hij woedend. "Wat mij angst aanjoeg, is tot mij gekomen; waarvoor ik beducht was, is mij overkomen. Ik ben niet gerust en ik ben niet stil, ik heb geen rust, er is onrust gekomen." Van hoofdstuk 4 tot en met 37 volgt dan op het strijdtoneel een dialoog tussen de

vrienden en Job. Job worstelt om de zin van zijn lot te begrijpen, de vrienden dienen hem van repliek. In hun denken is alles eenvoudig te duiden, zo blijkt uit hun woorden: er is goed en kwaad, schuld en onschuld, oorzaak en gevolg. Overkomt de mens ongeluk, zoals Job, dan is één ding duidelijk: je zult wel iets vreselijk fout hebben gedacht, gevoeld of gedaan. Is het niet kort geleden, dan moet er eens of ooit iets gebeurd zijn, want God zal nooit een onschuldige treffen. Dus kniel neer, wees deemoedig en erken. Job antwoordt: "Werkelijk hoog volk zijn jullie. Met jullie sterft de wijsheid uit, maar ik heb net zo goed verstand als jullie, ik doe voor jullie niet onder..."

De drie 'troosters' veroorzaken dat hij nog meer leed te dragen heeft, maar Jobs diepste smart is dat hij zich niet meer gedragen voelt door God. "En als ik dan te ver gegaan ben, waarom wilt Gij mij niet vergeven? Als ik een misstap begaan heb, waarom laat U die niet gewoon passeren? Straks lig ik in het stof en als U mij zoekt, ben ik er niet meer." Op het eerste gezicht uit Job twintig hoofdstukken lang in een eindeloze woordstroom steeds opnieuw: God heeft mij onschuldig getekend. Bij nadere lezing onthult zich een driedelige ontwikkeling door zijn weeklacht heen.

In hoofdstuk 9,33 zegt hij: "Was er maar een pleitbezorger tussen God en mij, die zijn hand op ons beiden zou leggen!" Dan klinkt in hoofdstuk 16, 18-19: "Maar ook nu, mijn Getuige is in de hemel, mijn pleitbezorger is in de hoogte!". Ten slotte in hoofdstuk 19, 25 spreekt hij: "Maar ik weet dat mijn verlosser leeft... en dat ik de God zal aanschouwen met wie ik samen ben!" Door zijn vloek en lijden heen glimt drie keer licht. Het is alsof Job zich geleidelijk bewust wordt van een goddelijke bijstand, een verlosser, een redder, ten behoeve van mensen die hun goddelijk zijn dreigen te verliezen. Duidt hij hier op de Christus? (Zie 1 Johannes 1:2 "...wij hebben een pleitbezorger bij de Vader, Jezus Christus, de rechtvaardige.")

'De wanhoop van Job', Jarmila Maranova (1969), Praag

In hoofdstuk 31,40 doet Job er het zwijgen toe. In de stilte treedt plotseling een vierde trooster voor het voetlicht, de jongeling Elihu. Van hoofdstuk 32 tot 37 neemt hij vol vuur het woord. Hij is het die Jobs hart in beroering brengt en hem voorbereidt op Gods openbaring. "Weet je dan niet", zegt hij, "dat God op meer dan één manier werkt, niet alleen overdag spreekt hij, maar ook 's nachts in dromen en visioenen, wanneer je sluimert of slaapt... Weet je dan niet dat er een goddelijke Trooster is die de Eeuwige op de drempel terzijde staat; een bemiddelaar die voorspraak houdt ten behoeve van de mens. Weet je dat je lijden niet het gevolg van schuld hoeft te zijn, maar dat er veeleer sprake kan zijn van beproeving ten behoeve van je toekomst. Jouw lijden is geen einde, maar veeleer een geboortewee. Het begin van een volgende fase in je ontwikkeling als mens."

Het geheim van de zin van het lijden

De woorden van Elihu doen iets in Job ontvlammen, waarna God zich in donder, bliksem

en storm kenbaar kan maken. Hij spreekt: "Herinner je mens, dat er een tijd was voor de zondvloed, dat je als mens mocht deelnemen aan mijn goddelijke wijsheid, dat je weet had van alles wat was en is en zal zijn. Je wist van de oorsprong en het doel en de weg en het waarom en waartoe. We waren in verbinding. Je was aanwezig bij schepping van de aarde-wereld. Ik deed je geboren worden. Het getal van je jaren is zo groot."

De woorden van de Eeuwige doen Job beseffen dat hij diep in zichzelf verborgen alle kennis van de wereld met zich meedraagt, inclusief het geheim van de zin van zijn lijden. Weliswaar schiet zijn huidige inzicht tekort, maar zijn lijden zou een begin kunnen vormen van hernieuwd ontwaken, van toenemend bewustzijn waar het in het leven eigenlijk om

gaat. "Je woorden Job", zegt God ten slotte, "heb ik gehoord en aanvaard. In tegenstelling tot je vrienden Elifaz, Bildad en Zofar was jij oprecht. In verbondenheid heb je Mij bevraagd, in vrijheid bleef je naar Mij toegewend."

Een oud gezegde is: Wie God ziet, sterft. Job ontwikkelt door zijn lijden stap voor stap een kracht, waardoor zijn oren en ogen geopend worden en hij de Eeuwige weer kan horen en zelfs zien, zodat hij tenslotte getroost kan zeggen: "Slechts van horen zeggen had ik van U vernomen, maar nu heeft mijn oog U gezien" (Job 42:5).

Op de groei

In de serie 'Op de groei' komen uiteenlopende aspecten van de religieuze opvoeding – van voor de geboorte tot na de puberteit – aan de orde. De naam van de serie duidt zowel op de groei van het kind, als op de groei die de opvoeder zelf gaandeweg doormaakt. In deze bijdrage vertelt kleuterleidster Ellen Vroon in een aantal beelden over het troosten in de opeenvolgende stadia van de ontwikkeling van het kind.

Zullen we een bakkie troost doen?

door Ellen Vroon (kleuterleidster in Haarlem, gemeente Amsterdam)

Een bakkie troost geeft echt troost wanneer het gepaard gaat met aandacht die verwarmt en goed doet. Als kleuterleidster en moeder van vier kinderen ben ik gevraagd iets te schrijven over troost in de opeenvolgende stadia van de ontwikkeling van het kind. Wat is het toch een prachtig onderwerp: troost, mededogen. Een onderwerp dat me enorm raakt. Ik wil een aantal persoonlijke troostmomenten delen, zomaar uit het leven gegrepen. Daarbij hoop ik de lezer mee te kunnen nemen in de door mij geschetste beelden. Dit stuk staat in de grondverf en ik zou eraan verder kunnen

blijven slijpen. Is dat ook niet het leven, steeds verder blijven slijpen tot er een diamant ontstaat? Ik heb zelf veel troost mogen ervaren als kind en ben ook dankbaar te mogen en te kunnen troosten, ook het kind in mezelf.

Bakken en omhullen

Onze vier kinderen droegen we veel in de baby bundler, een draagdoek van ruim 5 meter lang. Gebakerd en omhuld, stevig tegen vader of moeder aangedrukt met het hoofd aan de linker kant tegen het hart. Zo dichtbij, dat gaf troost als de baby huilde.

De vertrouwde geluiden als het optrekken van de kettingen van de staartklok, de afwasgeluiden van de laatste theekopjes op het granieten aanrecht, het geluid van een traprede, gaven troost. Bij het kraken van de trap treden wist ik dat oma boven kwam en altijd even om het hoekje van de deur keek. Er was ook herkenning, want iedere avond ging het avondritueel op deze wijze, in deze volgorde:

Oma kwam boven en ging nog even naast mij op een krukje zitten. Ze aaide zacht door mijn haren en zei: "Ik weet dat je verdrietig bent want eigenlijk wil je naar huis toe. Eigenlijk willen we allemaal dat je gewoon lekker thuis kunt zijn bij papa en mama." Ze was ook realistisch want behalve dat ze begreep dat ik graag naar huis wilde, zei ze ook dat dat nu niet kon. Zij benoemde mijn verlangen en be-

greep mij. Zij stond er even bij stil door naast mij te gaan zitten. Ik voelde me als kind gezien in mijn verdriet en dat gevoel hiermee niet alleen te zijn was troost gevend.

Niet alleen

Als jong meisje moest ik vaak uit logeren als mijn moeder opgenomen was in het ziekenhuis en mijn vader naar school moest om te werken. Ik logeerde bij mijn opa en oma op de logeerkamer. Op die kamer, die voor mij heel groot was, voelde ik me wel eens een beetje verloren. De hemels blauwe gordijnen vond ik mooi, daar scheen het licht zo mooi door naar binnen. Als de avond viel voelde ik verdriet want eigenlijk wilde ik naar huis.

Opstaan en doorgaan

Als kleuter hield ik niet van mooie nette kleding, die voelde vreemd. Een andere stof, niet zo warm en niet zo omhullend. Trouwens, met die nette kleding kon ik niet lekker spelen. Gewone kleding, een broek van een warme

stof, voelde vertrouwd, dat was kleding waarin ik me goed kon bewegen en dus in de boom kon klimmen. Met het dragen van het jurkje waren mijn knieën bloot. Knieën die wel tegen een stootje konden, scheenbenen die menig blauwe plek hadden gehad.

Op een dag viel ik hard op de stenen en mijn knieën waren pijnlijk en stuk. Mijn vader zei dadelijk: "Opstaan Tienus, voordat je een jongetje wordt is het weer over." De enkele pleister die hij altijd in zijn portemonnee had zitten was te beduimeld, een beetje spuug erop, dat hielp ook en was voorhanden. Er was eigenlijk geen ruimte voor tranen, ik moest doorgaan. Huilen had ik mijn vader ook nooit zien doen. Is dat ook troost? Een vader kwaliteit misschien? Een vader die tegen zijn kind zegt dat het moet opstaan en verder gaan. Dat is immers het leven ook, opstaan en verder gaan?

Toverzalf of troostzalf?

In iedere kleuterklas staat een blikje met daarin 'toverzalf'. Alle kleuters weten dat, ook al zitten ze nu in de onderbouw of zijn ze al naar de middenbouw. Die toverzalf met aandacht ergens op smeren heeft iets exclusiefs: de hand en de vingertoppen van de juf gaan over je bebeerde knie, rondjes draaiend, een troostend intiem moment van aandacht en helend bovendien. Je bent door juf gezien in je verdriet en dat is in essentie misschien wel wat troost is.

Ik zie je

Als opvoeder, als volwassene en natuurlijk ook als kleuterleidster is het van belang dat we met respect omgaan met het kind. Respect voor de gevoelens van kinderen, ze serieus nemen in hun gevoelens. De wijze waarop ieder kind omgaat met deze gevoelens is verschillend. De omgang met hun verdriet is ook verschillend. Een kleuter voor wie de thuissituatie veranderd was kwam op school en hilde hartverscheurend als zijn moeder wegging. Ik zag hem en wist dat hij niet op schoot wilde. In zijn eentje op de bank zitten, dat had hij nodig. Moeder verliet na

het zingen als laatste van de ouders de klas en nam iedere ochtend op dezelfde wijze afscheid. Als ze gezegd had te gaan, ging ze ook. Dat gaf het jongetje duidelijkheid en houvast.

Een appeltje voor de dorst

Een kleuter moet hard huilen als hij afscheid neemt en houdt zijn moeder vast. Moeder heeft afgesproken hem aan juffie over te dragen en geeft hem op schoot. Stevig, liefdevol en omhullend houd ik hem vast zodat in eerste instantie zijn trappelende benen en zijn slaande handen niemand kunnen raken. Rustig zeg ik dat hij mag huilen en dat ik weet dat hij verdrietig is. Jouw handen en voeten moeten wel zachtjes doen want dan kunnen we nog zwaaien... Ik neurie op een lage toon het lied verder. Het jongetje kan 'zakken' en komt op die manier bij zichzelf, wordt heen en weer gewiegd en blijft nog even op schoot zitten.

Zo gaat het iedere ochtend totdat het voor hem niet meer nodig is. Als het dan tijd is om appeltjes te schillen, komt hij een appel raspen. Een appel is zoet en kan troost geven, denk maar aan de moedermelk. De ritmische beweging van het heen en weer raspen van het stukje appel geeft rust en vanuit deze veiligheid en troost kan het jongetje het vrije spel ingaan.

Troostende warmte

Een jongste kleuter komt 's morgens laat in de kring binnen. Ze ziet er koud uit en komt achterste voren voor de juffenstoel staan. De kleuterleidster zit bij binnenkomst in de rieten stoel waar een schapenvacht in ligt. Het is duidelijk, ze wil op schoot zitten. Haar lijfje en vooral haar voeten voelen koud. Tussen de kussens in de juffenstoel ligt in deze koude tijd altijd een kruikje klaar en deze komt onder haar voeten. Langzaam komt de gelaatskleur tevoorschijn en kan het meisje heerlijk het vrije spel in. Ze bouwt een klein huisje voor zichzelf met zachte warme lappen en ligt op een schapenvacht met het kruikje tegen zich aan: warmte geeft ook troost.

Genezende kunst

De Sixtijnse Madonna van Rafaël hangt in de peuter- en in de kleuterklas. Een meisje, toen bijna vier jaar, stond vaak naar deze afbeelding te kijken. Haar ogen keken en haar wangen werden warm van kleur. Haar ouders besloten om in de zomervakantie naar Dresden te gaan en een bezoek te brengen aan het museum waar de Sixtijnse Madonna hangt. Het meisje kwam de ruimte, die bijna leeg was, binnen lopen en zag het kunstwerk hangen. Haar moeder vertelde later: "Ze ging op haar knieën voor het schilderij zitten en bleef daar zeker twintig minuten in stilte zitten. Vuurrode wangen en traantjes die over haar wangen biggelden." Ja, ook kunst is genezend, troostend en helend.

Gehoord worden

Een jongvolwassene zei niet te weten of haar studie wel de juiste keuze was. Als ouders is het de kunst om op dat moment in contact te blijven, in contact met jezelf en met het kind dat voor je staat. Later vroegen haar ouders wat zij voor woorden kon geven aan troost. Ze vertelde dat ze ervaren had dat de ouders er voor haar waren geweest, ze hadden geluisterd, ze hadden respect getoond en zij had het gevoel gehoord te zijn.

Muziek als troost

Een vroege fietstocht met een vriendin van huis naar de duinen. We spreken over wat troost voor ons betekent en zien opeens een hertengewei boven de duinen uitsteken. Ademloos, oog in oog met ons staat hij daar te midden van al het grijs dat hem omringt. Achterom kijkend zien we een zonsopkomst met veel rood en we spreken over het muziek-

'De Sixtijnse Madonna', Rafael (1514). Gemälde Galerie Dresden

stuk 'Erbarme Dich' van J.S. Bach. Ik ervaar dit als toeval maar ook als troost, hoopgevend, genezend en vol van liefde.

Een puber jongen gaat zijn eigen zoektocht en vindt een uitlaatklep in de sport. Wat de ouders opvalt, is dat hij met regelmaat specifieke muziek opzet en later aangeeft dat gitaar spelen hem goed doet en troost geeft. Zijn zus vertelt dat het nummer 'Hou vol, hou vast' van Bløf haar soms troost en dat het fijn is om samen iets drinken: een kopje thee. Ja, zij drinkt geen koffie, maar waarom zou een bakkie troost een kopje koffie moeten zijn?

Jezus Christus en het landschap van Jeruzalem

door Feike Weeda (gemeente Eindhoven) in gesprek met Siegwart Knijpenga (geestelijke met emeritaat)

Hoe zag het landschap waar Jezus Christus in rond liep er uit? Hoe spreekt de aard van dat betreffende landschap zijn 'taal' mee in de Bijbelse gebeurtenissen? Het zijn vragen die Siegwart Knijpenga al lang bezighouden en die hij met allerlei maquettes zichtbaar maakte. In verschillende gemeenten heeft hij de afgelopen tijd deze maquettes geëxposeerd. Wat is hij daarbij over Jeruzalem te weten gekomen?

Siegwart: "Als kind maakte ik in de vierde klas met klei een maquette van Friesland. Het hield me bezig: Hoe ziet dit land er van boven uit? Toen het klaar was, wees mijn moeder me erop dat er dijken nodig waren om het land tegen het water te beschermen. Ik beleef daar ontzettend veel aan, aan iets maken met je handen. Als kind maakte ik al mijn kadootjes zelf: we waren arm. Toen ik later priester werd en veel jongerenwerk deed, ben ik vervolgens maquettes gaan maken. Samen met jongeren ontdekte ik hoe het Bijbelse landschap er uit ziet en hoe de verhalen in gesprek gaan met het landschap."

Met de jaren maakte Siegwart - vaak met groepen, soms zelf - een groot aantal houten kistjes waarin hij met een mengsel van stuc, behangerslijm en zaagsel de vormen uitwerkte en met waterverf inkleurde. In de loop der tijd kwamen er steeds meer maquettes bij, niet alleen Israël en Jeruzalem, maar ook het Meer van Galilea, Nazareth en de wijdere omgeving. Hij sloot daarbij aan bij verschillende auteurs, zoals Emil Bock, Egon Plany en Andreas Suchantke, om de verbanden tussen de fenomenologie en de Bijbelse gebeurtenissen te vinden. "Als je zo'n maquette voor je ziet, probeer ik ernaar te

kijken als Goethe. Je houdt je gedachten eerst op de achtergrond en probeert het met je gevoel te beleven. Dan komen er nieuwe gedachten op die soms een nieuw licht op zaken werpen."

Rondom Jeruzalem

Jeruzalem ligt op de hoogvlakte van Judea, tussen de Middellandse Zeekust in het westen en de monding van de Jordaan in de Dode Zee in het oosten. Door belangrijke handelsroutes en havens is Israël met andere landen verbonden. Aan de oostkant is het verbonden met een geologisch spanningsveld langs een noord-zuidbreukvlak, met daarin het diepst liggende rivierdal ter wereld, het Jordaandal. Deze zuurstofrijke levensader verbindt de 2700 m hoge berg Hermon in het noorden, via het hartvormige en vruchtbare Meer van Galilea in het midden met de zoute Dode Zee in het zuiden, 400 m onder zeeniveau. Nergens anders daal je in het natuurlijke landschap dieper af dan waar de Jordaan uitmondt in de Dode Zee, vlakbij de palmenstad Jericho ('maanstad') en Gilgal, waar het volk van Israël ooit het beloofde land introk.

De Griekse grondtekst van het Johannes-evangelie (Joh. 1: 28) geeft voor deze monding drie mogelijke namen: Bethania (huis van de deemoed), Betharaba (huis van de eenzaamheid) en Bethabara (huis van de drempelovergang). Ze zeggen met elkaar qua stemming al veel over deze plaats - waar ook de doop van Jezus Christus plaatsvond - alsof hier de bestemming lag om de confrontatie met de dood aan te gaan.

Tussen Jeruzalem op de hoogvlakte en Jericho in het Jordaandal ligt een indrukwekkend hoogteverschil van duizend meter. We lezen

Jeruzalem, gezien vanuit het Kidrondal

in het evangelie dat Jezus een week voor zijn kruisdood nog door een lange kronkelige kloof, de Wadi Qelt, afdaalde naar Jericho. Halverwege deze weg zou ook de herberg liggen, waar Jezus in zijn gelijkenis op doelt: de herberg waar de barmhartige Samaritaan zijn beroofde naaste onderbracht. Beneden, in Jericho, bracht hij bij de blinde Bartimeüs en de tollenaar Zacheüs een ommekeer teweeg. Voordat hij zelf tot de (hemel)hoogten zou opgaan, wilde hij nog één keer de weg naar de (aarde)diepten afleggen. Hoogte en diepte lijken hier tot de centrale thema's te behoren.

Jezus trekt naar Jeruzalem

De laatste weken van het aardse leven van Jezus Christus spelen zich in en rond Jeruzalem af, en ook hier zijn hoogte en diepte zichtbaar,

ook al zijn de landschappelijke gebaren minder groots. In de omgeving van Jeruzalem ligt niet alleen de bekende plaats Bethlehem (in het zuiden) maar ook Ein Kerem (in het westen), waar Johannes de Doper opgroeide. In het oosten ligt het kleine dorpje Bethanië, waar Martha, de zuster van Lazarus, woonde. Hier vond de opwekking van Lazarus plaats, maar het is ook een plek waar Jezus gastvrij ontvangen werd. Hij ging vanaf Palmzondag dagelijks naar Jeruzalem en weer terug. Jeruzalem kent verscheidene hoogteverschillen. De stad is gebouwd op de oostelijke Moria-berg, de westelijke Sion en het kleinere Golgotha. Het hart van de stad, de benedenstad of het Tyropeondal, was ooit een diepe vulkanische kloof, die door koning David gedicht werd met het puin van het oude dorp dat hij daar ingenomen had. Het vulkanisme

broeit er en in de stad zijn sterke menselijke emoties voelbaar. Aan de westkant van Jeruzalem ligt het Hinnomdal; aan de oostzijde het Kidrondal.

Vanuit Bethanië naar de stad

Op Palmzondag komt Jezus de stad Jeruzalem binnen door een poort vlakbij de tempel, die gelegen is op de vierhoekige berg Moria. Hier staan ook de Romeinse burcht Antonia en een Romeinse tempel. Om daar te komen, is hij langs Bethfage gekomen toen hij van de hoge oostelijke Olijfberg en via de brug over de diep ingesneden Kidronbeek naar de stad kwam.

Moria is de kale berg waar Melchisedek zijn offers bracht en waar Abraham zijn zoon Izaäk zou offeren. De tempel, zoals Jezus die vanaf zijn kindertijd zag, was de door Herodes vernieuwde tempel. Het Heilige der Heiligen was sinds de ballingschap leeg en de top van de berg naast de tempel was afgevlakt, zodat er niets hogers op de berg zou zijn dan de tempel zelf.

Zo treft Jezus op maandag Jeruzalem aan, waar hij de vijgenboom bij Bethfage vervloekt en de tempel reinigt van de God ontterende marktkramen. Ook de strijdgesprekken met de geleerden op dinsdag vinden in de nabijheid van de tempel plaats. De tempelberg weerspiegelde de kwaliteiten van de maan, zoals het verstand ook spiegelt en voorschriften volgt.

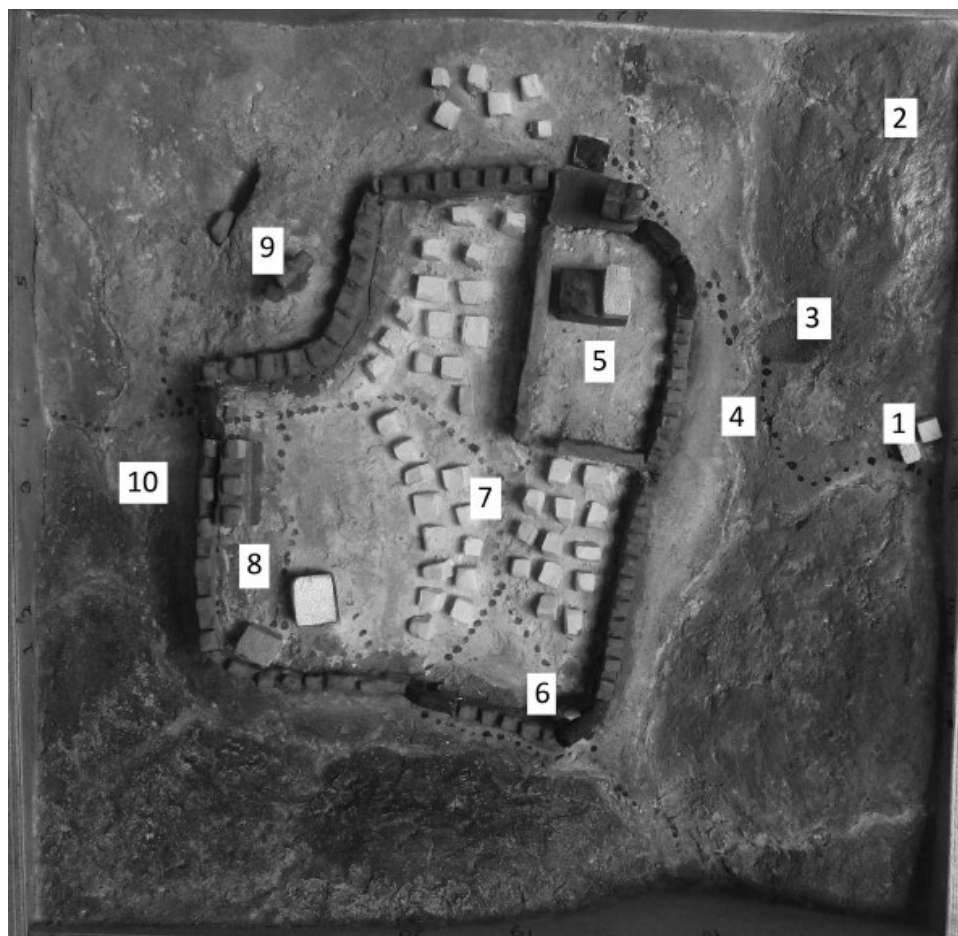
Op dinsdagavond trekt hij zich met zijn leerlingen terug op de Olijfberg, om hun daar zijn laatste bergrede, de olijfbergapokalypse, te geven. Dit is de berg van de hemelvaart maar ook de plaats vanwaar God zal beginnen met het tot leven wekken van alle overledenen aan het einde der tijden. Er zijn tuinen met olijfbomen te vinden; de vruchtbare, lichte plek wordt wel 'een klein Galilea' genoemd, met aan de voet de hof Gethsemane. Boven is een vredige stilte en een prachtig uitzicht op de stad, waar Maria, de moeder van Jezus, ook al als meisje van genoten zou hebben.

De herberg op Sion

Woensdagavond, als Jezus terugkomt in Bethanië, wordt hij door Maria Magdalena gezalfd. Het is het laatste teken van haar gastvrijheid dat wordt gevolgd door het eerste teken van verraad: Judas besluit hier Jezus te verraden. Daarna wordt op Witte Donderdag het verblijf van Jezus en zijn leerlingen verplaatst naar Sion, waar een Esseense herberg is en waar de leerlingen tot aan Pinksteren zullen blijven. De weg ernaartoe loopt langs de oostelijke muur en de Kidron, via de door de stadsmuren ingesloten bron van Siloam naar boven, de westelijke stad in.

Op Sion ('het opgerichte' of 'de wachter') plantte Noach de eerste wijngaard en men zegt dat er een offerplaats was waarbij een menhir stond, rechtop naar de hemel en de zon gericht. Er werden offers gebracht met water uit de Siloambron, dat ernaartoe werd gedragen. De zeer menselijke en berouw tonende koning David liet hier zijn burcht bouwen en werd er begraven. Sion heeft kwaliteiten die met de zon en het creatieve bewustzijnslicht, dat als de zon vanuit het hart straalt, te maken hebben. Zo brengt Jezus, in de bovenzaal van de herberg, met de voetwassing een nieuw wateroffer en met het Laatste Avondmaal een nieuw offer van brood en wijn.

Dan worden de donkere kanten van Gethsemane en Sion zichtbaar in de arrestatie in de hof en de Lijdensweg ('via dolorosa'), langs de processen in het paleis van Kajafas en de burcht van Herodes. De weg langs vijf en olijf, maan en zon, vuur en water, brood en wijn eindigt op Golgotha ('schedelplaats'). Hier ligt sinds Noach het graf van Adam en stond ooit een kring van twaalf opgerichte stenen, lichtend en fier als een kroon. Hier wordt Jezus in een nieuw graf begraven door Nikodemus en Jozef van Arimathea. Als op Paasmorgen de zon opkomt en over de Olijfberg op de stad schijnt, schijnt zij in het opengescheurde Heilige der Heiligen en op het lege graf.

*Driedimensionale maquette van Jeruzalem ten tijde van Jezus' leven.
 1) Bethfage, 2) Olijfberg, 3) Gethsemane, 4) Kidrondal, 5) Moria en de tempel,
 6) Siloambron, 7) Tyropeondal, 8) Sion, 9) Golgotha, 10) Hinnomdal*

De maquettes van Siegwart Knijpenga zijn van Pasen tot Pinksteren in de gemeente Arnhem te bezichtigen, daarna op de Internationale Pinksterconferentie in Den Bosch en in de zomermaanden in de gemeente Leiden.

Boeken

Een steun en hulpbron voor velen

Rondom het sterven – Stervenswijding, uitvaartdienst, mensenwijdingsdienst voor de gestorvene

Myriam Driesens

Uitg. Cichorei 2016, 82 pag. €16,00

Te bestellen via www.uitgeverijaandetijd.nl

door Thom Kloes (gemeente Zeist)

Rondom het sterven is het derde en laatste deel van een serie handzame boekjes over de sacramenten in de Christengemeenschap. Het geeft informatie over de sacramenten en de cultische handelingen vóór en vlak na de dood. Het begrip 'informatie' is in dit verband eigenlijk te kleurloos. *Rondom het sterven* kan voor ieder een zeer waardevolle steun en hulpbron zijn, een steun bij het verwerken van het sterven van een dierbare, een hulpbron om het stervensproces van een ander en van jezelf voor te bereiden en inhoud te geven. Het verheugende van het boekje is dat het ingaat op zowel geesteswetenschappelijke als zeer praktische vragen die bij vrijwel iedereen zullen leven. Om enkele voorbeelden van dit laatste te noemen: het 'rekken' van het leven, het opbaren, het waken, begraven of creme-

ren. En, wat te doen met de as? Ook komt aan de orde wat geboden kan worden aan mensen die niet met de Christengemeenschap verbonden zijn.

Een essentieel geesteswetenschappelijk vraagstuk waarop het boekje ingaat is dit: na het sterven is de overgang naar de astrale sfeer voor veel zielen problematisch. Men is zich tijdens het leven op aarde onvoldoende bewust geweest van een leven na de dood of men heeft die mogelijkheid van de hand gewezen. De liefdevolle en krachtige gebeden van de mensen op aarde zijn na het sterven van groot belang om deze 'dolende zielen' de weg naar de geestelijke wereld te helpen vinden.

Vanzelfsprekend behandelt Myriam Driessens de drie sacramenten voor het sterven en de drie cultische handelingen na de dood. Zij doet dit concreet, betrokken en warm. Bijzondere aandacht – een apart hoofdstuk – besteedt ze aan het sterven van kinderen en de daarop aangepaste diensten van de Christengemeenschap. Zo is er bij kinderen geen sprake van de stervenswijding, is er geen eerste deel van de uitvaartdienst en geen mensenvijdingsdienst voor de gestorvene.

Rondom het sterven zal een steun en hulpbron voor velen zijn, mede omdat het beide voeten op de grond houdt. Al lezende kun je het vermoeden krijgen, dat er ook buiten de Christengemeenschap een ruime interesse moet bestaan voor de beschreven 'stervenscultuur'. Het is goed te weten dat er sinds 2009 een website bestaat via welke iedereen inzichten en inspiratie kan opdoen over dit onderwerp: <http://www.wederzijds-stervenscultuur.nl/>. Het boekje wijst daarop.

Het plantenparadijs van Benjamin, Anna en Louis

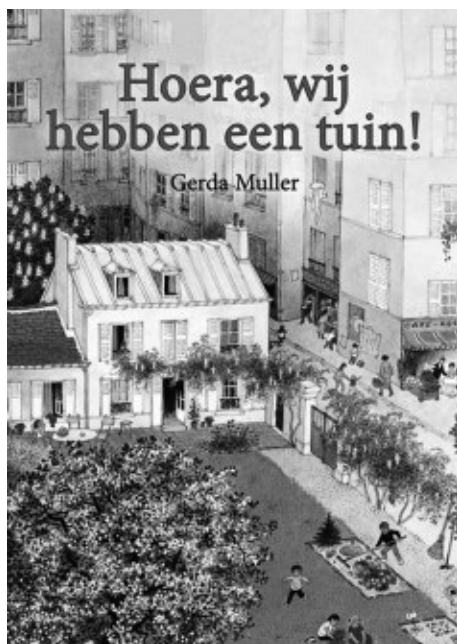
Hoera, wij hebben een tuin!

Gerda Muller,

Uitgeverij Christofoor 2016, 40p., €14,95

door Margreet Voorhoeve (gemeente Eindhoven)

Als kind in een tuin een plek hebben, die jij kunt inrichten naar jouw wensen: dat heeft

ieder kind nodig. Ik herinner me nog precies het tuintje dat ik als kind had, met de twee berkenboompjes die ik er in plantte. Het voelen van de aarde, soms vochtig, dan weer te droog zodat er water gegeven moest worden. De geur van de aarde en de bloemen, de kleuren en de verschillende vormen van de bladeren en zaden. En vooral de diertjes die je tegenkwam op en in de grond. Dat tuintje heeft in mij de basis gelegd, waardoor ik vele jaren later zin kreeg een volkstuin te zoeken om er op biodynamische wijze groenten en kruiden te gaan telen en dat te blijven doen tot op de dag van vandaag.

Als kind je kunnen verbinden met de aarde, planten, bomen en dieren is noodzakelijk om je te ontwikkelen tot een gezonde volwassene. Het wordt kinderen in deze tijd niet gemakkelijk gemaakt om die verbinding aan te gaan, want ze worden enorm afgeleid door het beeldmateriaal op hun smartphone, gamecomputer en tv. Het directe contact met de aarde vermindert.

Ik ben heel blij met dit boek van Gerda Muller, over een ouderpaar met twee kinderen dat door verhuizing midden in een stad komt te wonen in een huis met een flinke tuin, waarin stevig opgeruimd moet worden. Er staat wel een heel oude appelboom, die door de verzorging die hij nu krijgt weer volop gaat bloeien. De twee kinderen, Anna en Benjamin, mogen ieder een tuintje aanleggen. Hoe dat in zijn werk gaat, wordt heel speels, sfeervol en ook informatief geïllustreerd en beschreven, tot aan de ruzie toe om de zaden die daarbij in het rond vliegen. Maar dan is er plotseling de stem van Louis, een buurjongen, die hen vanaf een balkon toeroept om te stoppen en hen uitnodigt om boven te komen. Hij blijkt een ware tuinier en wil hen graag helpen. Zijn balkon is een plantenparadijsje. De inbreng van Louis, die in een rolstoel zit, blijkt steeds voor de kinderen een verrassing te zijn.

Gerda Muller laat met haar mooie gedetailleerde tekeningen de tuin beleven in alle seizoenen en de kinderen in hun activiteiten met hun familie en vrienden. Zelfs het vinden van enkele oude munten onder de appelboom brengt even een stuk historie in beeld. En ja, in een tuin kan het ook misgaan wanneer je

op vakantie bent en het erg droog is, maar er blijkt toch oogst te zijn! Ook is er een kampvuur waarbij je de rook haast ruikt. Echt aan alles wordt gedacht, zelfs het begraven van een dood vogeltje waarvoor Benjamin het volgende vers schreef:

*De herfst was druilerig en nat,
toen vonden wij jou naast het pad.
Je kunt niet meer vliegen in 't blauw
maar wij denken allemaal aan jou.*

Op de laatste bladzijde zijn de planten en kruiden op het balkon van Louis te zien. Ook kinderen die alleen een balkon ter beschikking hebben, worden door dit boek tot actie uitgenodigd.

Ontvangen boeken

Een leerschool van de liefde – Maria Magdalena in het evangelie van Johannes, Hans Lemmens, uitg. Cichorei. Een benadering van het Johannesevangelie vanuit het thema 'mannelijk – vrouwelijk', waarbij Maria Magdalena beschouwd wordt als zijnde de partner van Jezus.